

ADELINA ÇERPJA

PIKËSIMI NË GJUHËN SHQIPE

Presja është porta rrëshqitëse e mendimit.

Julio Cortàzar

Hyrje

Pikësimi është një nënsistem gjuhësor, pjesë e një sistemi më të gjerë të gjuhës së shkruar. Ai është një pjesë shumë e rëndësishme e shkrimit, studimi i të cilit meriton një vëmendje të veçantë. Historikisht dhe në gjuhë të tjera pikësimi nuk është bërë objekt i rregullt studimi në krahasim me fusha të tjera të gjuhësisë, madje studiuesi P. Ramat në një punim për historinë e përdorimit të pikësimit për italishten¹ e ka konsideruar si “hirushe” të studimeve gjuhësore dhe të të mësuarit nëpër shkolla të niveleve të ndryshme, ndërsa studiuesi amerikan A. E. Krahn² thekson se pikësimit i është kushtuar pak vëmendje e deri në shek. XX janë bërë pak studime për të, dhe këto vetëm në 30-vjetëshin e fundit.

Ndonëse pikësimi është një nga aspektet më të rëndësishme të gjuhës së shkruar, rezulton se ai është marrë më lehtë se të tjerët, ndonëse fjalitë mund të kenë kuptime të ndryshme thjesht nga vënia ose zhvendosja e shenjave të pikësimit dhe një gabim në pikësim mund të çojë në një kuptim krejt të ndryshëm nga ai i synuar.

Pikësimi është një sistem shenjash konvencionale që përdoren në shkrim për të shënuar marrëdhënie logjike e sintaksore ndërmjet pjesëve të ndryshme të fjalisë, për të shënuar pauzat e leximit dhe për ta bërë më të qartë kuptimin në tërësi të tekstit.³ Duke qenë konvencionale dhe pjesë të

¹ P. Ramat, *Storia dell'uso della punteggiatura (italiana – dalle origini ai nostri giorni)*. “Bollettino della Società di Linguistica Italiana” XXXVII/2017, 1, f. 75.

² A. E. Krahn, *A New Paradigm for Punctuation*, University of Wisconsin Milwaukee, UWM Digital Commons, Theses and Dissertations, 5–1–2014, f. III. <http://dc.uwm.edu/etd>

³ Luca Cignetti (2011), *Punteggiatura*, [http://www.treccani.it/enciclopedia/punteggiatura_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/punteggiatura_(Enciclopedia-dell'Italiano)/)

një sistemi, shenjat e pikësimit nuk duhen trajtuar si të shkëputura nga njëra-tjetra. Ato nuk duhen përshkruar duke injoruar lidhjen e varësisë reciproke që i lidh të gjitha, sepse vlera e secilës varet nga lidhjet që ka me të tjerat⁴.

Në këtë nënsistem të gjuhës së shkruar përfshihet tërësia e shenjave që vendosen në një tekst të shkruar në fund të fjalive ose të sintagmave, me qëllim njohjen e kuptimit sa më të mirë të strukturës sintaksore të tekstit (p.sh. presja, pika etj.); tërësia e shenjave që u bashkëngjitin treguesve sintaksorë informacione për tipin e aktit gjuhësor (p.sh. pikëpyetja, pikëçuditja etj.); shenjat që shënojnë ndryshimin e kuptimit të një ose të më shumë fjalëve (p.sh. thonjëzat) apo që nënkuptojnë një marrëdhënie logjike të fjalisë (p.sh. dy pikat) etj. Këto shenja pikësimi pasqyrojnë në gjuhën e shkruar elemente të gjuhës së folur, si pauza, vija melodike, intonacioni etj.

Shpesh shenjat e pikësimit kalojnë pa u vënë re, megjithëse luajnë një rol kyç në artikullimin e kuptimit. Përdorimi i tyre paraqet vështirësi, sepse rregullat e pikësimit nuk mund të vendosen në mënyrë të prerë, pasi zgjedhja e një shenje mund të jetë edhe e natyrës stilistike, pra personale. “... rregullat e pikësimit nuk janë një përmbledhje e thjeshtë udhëzimesh, të cilat do ta tregonin ku duhet vënë një pikë a një presje dhe puna do të ishte e zgjidhur. Rolet e shenjave të pikësimit ... tregojnë se mjaft zgjedhje varen nga synimi i atij që shkruan, nga qëllimi tij. Rrjedhimisht, ka një varg rregullash të qarta e përfundimtare, ka disa anë që janë pranuar tradicionalisht dhe ka vend për zgjidhje individuale.”⁵

Është e rëndësishme të vihet në dukje se pikësimi duhet karakterizuar në radhë të parë si një produkt historik, pra si një mjedis i dijes gjuhësore i formësuar dhe i ndërtuar në kohë – siç ndodh për çdo nënsistem gramatikor (morfologjik, sintaksor, drejtshkrimor etj.). Edhe për pikësimin është e mundur të ndiqet rruga e përshkruar nga shkrimtarë e studiues të ndryshëm, për të arritur në ngulitjen e fizionomisë së sotme të pikësimit: pra të numrit të shenjave, të termave për secilën shenjë, të rregullave kryesore të përdorimit, fizionomi kjo që mund të ndryshojë me kalimin e kohës në varësi të nevojave të përdoruesve.

⁴ A. Chiantera, *Teoria e didattica della punteggiatura moderna*, f. 2. Pubblicato negli “Atti Giscel”, curati da C. Lavinio, *Educazione linguistica e educazione letteraria*, F. Angeli, 2005.

⁵ T. S. Kane: *Si të shkruajmë shqip. Manual i Oksfordit për të shkruarin dhe retorikën i përshtatur për shqipen nga Majlinda Nishku, Xhevat Lloshi. Qendra për Arsimin Demokratik. Tiranë, 2010, f. 589.*

Studimi i shenjave të pikësimit duhet bërë sipas boshteve diastratik, diafazik dhe diamezik, duke pasur parasysh përdorues me kompetenca të ndryshme, tekste të llojeve e të stileve të ndryshme, të shkruara në gjuhën origjinale apo të përkthyer, të përcjella me anë të mjeteve të ndryshme etj. Kjo hapje ndaj varieteteve të ndryshme tekstuale bashkëkohore lejon vëzhgimin e mënyrës se si përdoret pikësimi në tipa të ndryshëm tekstesh, duke i kushtuar vëmendje ndërveprimit me sintaksën dhe me prozodinë: për të parë kështu në ç'mënyrë dhe në ç'masë, duke përdorur kritere të ndryshme variacionesh, mund të kapërcehen manualët standarde.

Historiku

Është e vështirë të përcaktohet saktësisht koha kur nisi të përdorej pikësimi, sepse shumë gjuhë që e kanë përdorur fillimisht atë janë zhdukur dhe nuk kanë lënë gjurmë.

Sipas studiueses R. Altman, e cila është marrë me gjuhët në lindjen e mesme, nga ku shumë gjuhë të shkruara kanë origjinën e tyre, forma më e vjetër e pikësimit është në shkrimin kuneiform të sumerëve. Rreth vitit 2450 p.K. çdo fjalë ishte e vendosur në kutinë e saj dhe e renditur nga e djathta në të majtë. Margjina në anën e djathtë, që nuk ishte gjë tjetër veçse një vizë e gdhendur, shërbente si një pikë.⁶ Studiuesja pretendon se pikërisht kjo vijë është në të vërtetë shenja e parë e pikësimit.

Gjuhët e para të shkruara, si ajo kineze dhe gjuha e majave, nuk përdornin aspak pikësim.

Grekët e lashtë përdornin shkronjat e mëdha, por jo shenja pikësimi, madje as nuk i ndanin fjalët nga njëra-tjetra. Ndërsa romakët u ngjitën një shkallë, duke dalluar fjalët prej njëra-tjetrës. Në shkrimet e hershme në anglisht, të cilat u shfaqën së pari në mbretërinë anglo-saksone rreth shek. V, përdorreshin pak shenja pikësimi nuk përdorreshin kapitale e hapësira. Në shek. VII dhe VIII, në shkrimet irlandeze nisën të vendoseshin hapësira të bardha mes fjalëve.

Shenjat e vetme të pikësimit në përdorim deri nga fundi i shek. XV ishin pika, presja dhe dy pikat.⁷

Shtypshkrimi ishte 'motori kryesor' i 'revolucionit grafik' ku u investua në fillimet e shek. XVI në Europë.⁸ Konkretisht, shpikja e

⁶ R. Altman, *Absent Voices: The Story of Writing Systems in the West*. Published by Oak Knoll Pr. 2004, f. 23.

⁷ Për më shumë rreth përdorimit të pikësimit në shkrimet e vjetra, shih: Jane M. Gerardot, *A history of punctuation*. Quest Club, Fort Wayne, Indiana on February 28, 2014, f. 3, http://www.fwquestclub.com/home_files/Page517.htm

shtypshkrimit me shkronja të lëvizshme në vitin 1450 rriti sasinë e materialeve të shtypura në dispozicion të njerëzve, e në këtë mënyrë ndikoi dhe në rritjen e leximit. Duke arritur në këtë nivel më të lartë të shfrytëzimit të materialeve të shtypura, u kuptua se ishte urgjente nevoja për standardizimin e pikësimit dhe kjo u arrit vetëm në shekullin XVI, kur një botues i pasionuar venecian, Aldus Manutius, ndërmori hapat për të krijuar një sistem të standardizuar pikësimi⁹. Ai, së bashku me të nipin, Aldus Manutius i Riu, konsiderohen si përgjegjës të standardizimit të pikësimit. Aldus i Vjetri skicoi dy pikat dhe shpiku shkronjat e pjerrëta. Ndërsa në 1566 Aldus i Riu deklaroi se objekti kryesor i pikësimit ishte të qartësonte sintaksën dhe që nga ai çast qëllimi i jetës së tij u bë standardizimi i këtyre shenjave, në mënyrë që të lehtësonte komunikimin.

Lidhur me pikësimin në gjuhën shqipe, duhet të kemi parasysh se dokumentet e shqipes së shkruar janë të vona dhe se tradita jonë e pikësimit shkon paralel me traditën shkrimore. Një studim të rëndësishëm kanë sjellë M. Genesin-i dhe G. Belluscio, të cilët theksojnë se shkrimi i hershëm shqip është karakterizuar nga tradita të ndryshme, të lidhura këto me sistemet e ndryshme alfabetike të përdorura, dhe për pasojë dhe të reflektuara në modele të ndryshme pikësimi. Zhvillimi i pikësimit është i lidhur drejtpërdrejt me çështjet e alfabeve të përdorura për shkrimin e shqipes në faza të ndryshme të shkrimit të saj, e konkretisht të alfabeve latin-italian, grek, turko-arab apo të sistemeve heterogjene. Ai është pjesë e përpjekjeve për përdorimin e alfabetit të njësuar dhe për arritjen e një koineje letrare të shqipes. Sipas këtyre dy autorëve, vetëm në botimin kritik të *Mesherit* nga E. Çabej, një punë e kryer që para 1958, por e botuar në vitin 1968, u arrit në një shqyrtim të parë të pranueshëm dhe në trajtim të saktë të shenjave të pikësimit në gjuhën shqipe.¹⁰

Një vit pas Kongresit të Drejtshkrimit të mbajtur në vitin 1972, u botuan *Rregullat e drejtshkrimit*¹¹, në rezolutën e të cilit, në pikën I.c u vu si detyrë që “për të kodifikuar plotësisht normat e gjuhës letrare të folur e

⁸ B. M. Garvelli, *Prontuario di punteggiatura*, Editori Laterza, 2003, f. 124.

⁹ E. A. Hamilton, *Newsletter Design: A Step-by-Step Guide to Creative Publications*, 1996, f. 50.

¹⁰ Për më shumë, shih: M. Genesin – G. Belluscio, “Sistemi interpuntivi nella “scripta” albenese”, *Storia della punteggiatura in Europa*, a cura di Bice Mortara Garavelli, Edizione: 2008, f. 561–562.

¹¹ *Drejtshkrimi i gjuhës shqipe*. Komisioni hartues: Prof. Androkli Kostallari (kryetar), Prof. Mahir Domi, Prof. Eqrem Çabej, B. shk. Emil Lafi. Akademia e Shkencave e RS të Shqipërisë. Tiranë, 1973.

të shkruar, brenda vitit 1975 të hartohen “*Rregullat e drejtshqiptimit*” dhe “*Rregullat e pikësimit të gjuhës shqipe*”. Nxjerrja në dritë e rregullave të pikësimit u arrit vetëm në vitin 1981 me botimin e projektit *Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe*, dhe më pas me ribotimin e tij në 2001, i cili mbetet deri më sot i vetmi traktat zyrtar, i plotë dhe i thelluar për normën e përdorimit të shenjave të pikësimit në shqipen standarde.

Funksioni i pikësimit

Pikësimi është një sistem i vetëm shenjash, por që ka disa funksione. Për shumë vite funksione kryesore të pikësimit janë konsideruar ai prozodik dhe më pas edhe sintaksor. Por tashmë një pjesë e mirë e studiuesve janë orientuar drejt funksionit komunikativ-tekstual. Madje ndonjë studiues nuk e pranon faktin se pikësimi shërben dhe për të treguar pauzat dhe intonacionin me të cilin do të lexohet teksti, duke theksuar se pikësimi është një mjet për syrin dhe jo për veshin.¹²

Që në vitet ‘80 V. Salmon-i¹³ e konsideronte pikësimin një metodë për të përçuar kuptimin që nuk është i shprehur leksikalisht, dhe ky kuptim mund të jetë tri llojesh:

1. Gramatikor – pikësimi ka funksion ndarës, njësitë brenda fjalisë dallohen nga njëra-tjetra, po ashtu dhe fjalitë.
2. Emocional – që shënon qëndrimin e folësit ndaj kumtimit.
3. Logjik – që shfaqet nga funksioni lidhës i pikësimit, sipas të cilit lidhen semantikisht njësi strukturore gramatikore të pavarura.

Duke shqyrtuar kontrastin mes atyre që e mendojnë pikësimin si mjet prozodik-pauzativ dhe atij që i atribuon një funksion logjik-sintaksor, sipas F. Serafini-t, përtej këndvështrimit të pikësimit “frymëmarrës” (nga i cili duhet të lirohem), pikësimi ka gjithmonë funksionin e gdhendjes së formës së ligjërimit: segmenton periudhën, lidh sintaksorisht, individualizon tonalitetin emotiv të një fraze dhe, siç ndodh kur u referohesh thonjzave të larta ose shkrimit kursiv, ndikon në përdorimin e një termi duke e theksuar ose duke të ftuar ta shohësh në mënyrë kritike, si dhe ‘ndërhyn’ duke i dhënë tekstit vlera semantike ndërvepruese, si p.sh. nënkuptimet.¹⁴

¹² B. M. Garvelli, *Prontuario di punteggiatura*, Editori Laterza, 2003, f. 6–7.

¹³ V. Salmon, *The Study of Language in 17th-century England*. In: “Studies in the history of the language sciences 17”. John Beniamins publishing company, f. 47–48.

¹⁴ Për më shumë shih: F. Serafini, *Questo è il punto. Istruzioni per l'uso della punteggiatura*, Editori Laterza, 2014, f. 12–17.

Në mijëvjeçarin e ri pikësimi shihet jo thjesht si prozodik dhe / ose sintaksor; tashmë i mësohet më shumë funksionit të tij komunikativ.¹⁵ Në bazë të këtij konceptimi, pikësimi i sotëm kryen, sipas shenjave dhe rasteve të veçanta, dy tipa të ndryshëm operacionesh komunikuese: ai segmenton tekstin në njësitë përbërëse semantiko-pragmatike, duke konkurruar ndonjëherë me hierarkinë / rendin e tyre; dhe / ose i jep tekstit vlera semantike ndërvepruese, si p.sh. nënkuptimet. Lidhur me marrëdhënien mes pikësimit dhe prozodisë, konceptimi komunikativ nuk mohon ekzistencën e një lidhjeje midis dy niveleve të analizës, por e sheh një lidhje të tillë sipas një perspektive shumë të ndryshme nga e mëparshmja. Në këtë konceptim komunikativ të pikësimit, rregullsitë sintaksore e prozodike konsiderohen si dukuri dytësore që aktivizohen pak a shumë nga një shkak në radhë të parë me natyrë komunikative.¹⁶

Sipas S. Ballerio-s, mendim të cilin e bashkëndajmë dhe ne, pikësimi kryen këto funksione në një tekst:¹⁷

- Së pari, pikësimi strukturon logjikisht tekstin, sepse shpërndan informacionin duke shënuar kufijtë e sintagmave dhe kontribuon në përcaktimin e lidhjeve brenda fjalisë dhe midis fjalive.
- Së dyti, pikësimi qartëson raportet ndërmjet rrafshëve të ndryshme të kumtimit, që mund të jenë të pranishme.
- Së treti, pikësimi mund të qartësojë forcën ilokutore të një fjalie. Pikëpyetja p.sh. sqaron se fjalia që e paraprin mund të jetë një pyetje ose një kërkesë.
- Së katërti, pikësimi lejon shprehjen e nuancave kuptimore dhe arritjen e rezultateve stilistike të veçanta duke riprodhuar dinamikat intonative të folurit.

Funksioni i pikësimit në gjuhë është i lidhur drejtpërdrejt me parimet në bazë të të cilave hartohen dhe rregullat për përdorimin e shenjave të veçanta. Në gjuhën shqipe flitet qartë për parime të rregullave të pikësimit

¹⁵ A. Ferrari, *La punteggiatura non è una questione di sintassi, ma di comunicazione. Ed è difficile parlare di 'errori'...* Gloria Ghioni, 15.12.2017. <https://www.illibraio.it/punteggiatura-errori-710456/>

¹⁶ F. Pecorari – R. Stojmenova, *Per una teoria della punteggiatura: la punteggiatura tra comunicazione, sintassi e prozodia*, “Bollettino della Società di Linguistica Italiana”, XXXVII / 2017, 1, f. 67.

¹⁷ S. Ballerio, *Manuale di scrittura. Metodi e strumenti per una comunicazione efficace ed efficiente*, FrancoAngeli, 2009, f. 167–168.

vetëm në botimin *Rregullat e pikësimit në gjuhën letrare shqipe*¹⁸. Ai ishte i vetmi traktat zyrtar, i plotë dhe i thelluar për normën e përdorimit të shenjave të pikësimit në shqipen standarde, në të cilin është shprehur qartë për parime të rregullave të pikësimit. Por këtë botim e kanë paraprirë studime të tjera, ndonëse jo sistematike, pasi për rregulla të veçanta të përdorimit të shenjave të pikësimit është shkruar dhe më parë, veçanërisht nga hartues të gramatikave të gjuhës shqipe, nga hartues të teksteve shkollore, në të cilat zakonisht pikësimi trajtohet kryesisht në kreun e ortografisë, e sidomos nga sintaksologët, të cilët dukuri të ndryshme sintaksore i kanë plotësuar dhe me pikësimin që i karakterizon. Në gramatikat shkollore zakonisht nuk i kushtohet shumë vëmendje pikësimit; ai trajtohet kryesisht në kreun e ortografisë ose disa rregulla jepen të shpërndara paralelisht si plotësuese të njohurive të tjera gjuhësore, më shumë sintaksore. Në këtë mënyrë krijohet dhe ideja e përciptë se për pikësimin nuk ka shumë rregulla të sakta.

Në parathënien e *Rregullave të pikësimit ...* theksohet se sistemi i pikësimit të shqipes mbështetet në parimin sintaksor, i gërshtuar me parimin intonacionor. Kjo përzgjedhje e parimit sintaksor si parim bazë për përcaktimin e rregullave dhe për formulimin e paraqitjen e tyre është mbështetur më tej dhe nga studiuesi S. Mansaku, i cili vë në dukje se dhe formulimet janë bërë kryesisht me terminologji e me karakterizime sintaksore,¹⁹ ndërkohë që studiuesi R. Memushaj mendon se argumentet sipas të cilave parimi kryesor i pikësimit të shqipes është ai sintaksor nuk janë të mjaftueshme dhe bindëse. Sipas tij, fakti se formulimet e rregullave janë bërë në përgjithësi me terminologji e me karakterizime sintaksore nuk do të thotë se ato ngrihen mbi parimin sintaksor. Memushaj propozon se do të ishte më mirë të flitej jo për parimin sintaksor, por për ‘parimin e tregimit të kufijve sintaksorë’.²⁰ Pasi bën një analizë të kujdesshme të rregullave të pikësimit, duke parë sa prej tyre gjejnë zgjidhje në parimin sintaksor e sa në parimin intonacionor, studiuesi nxjerr disa përfundime interesante, të konkretizuara dhe me numrat e paragrafëve përkatës: nga

¹⁸ *Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe*, komisioni hartues: prof. Mahir Domi, prof. Menella Totoni (redaktor përgjegjës), bashk. shk. Nikoleta Cikuli, prof. Spiro Floqi, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 1981.

¹⁹ S. Mansaku, *Rregullat e pikësimit të gjuhës letrare shqipe (Projekt)*, “Gjuha jonë”, 1981, 2, f. 84.

²⁰ R. Memushaj, *Rregullat e pikësimit të gjuhës letrare shqipe (Projekt)*, “Studime filologjike”, 1981, 4, f. 223.

108 rregulla e nënregulla, 87 prej tyre gjejnë mbështetje në të dy parimet njëkohësisht, 17 rregulla mbështeten veç në parimin intonacionor dhe vetëm 4 rregulla mbështeten thjesht në parimin sintaksor. Në këtë mënyrë, duke e argumentuar edhe statistikisht, studiuesi arrin në përfundimin se parimi kryesor i pikësimit në gjuhën shqipe është parimi intonacionor dhe jo parimi sintaksor, i cili del si parim ndihmës²¹.

Studiuesi Gj. Shkurtaç nuk shprehet qartë për parimin apo parimet që karakterizojnë pikësimin e shqipes, por, në kreun për shenjat e pikësimit, shprehet se “Pikësimi në përdorimin e sotëm të shqipes së shkruar lidhet kryesisht me domosdoshmërinë e ndarjes sintaksore”.²² Sipas tij pikësimi “me vesh” sipas të dëgjuarit dhe jo sipas kriterit sintaksor mund të na shpjegjë në gabime mirëfilli sintaksore që dëmtojnë edhe të kuptuarit e thënies.

Dhe studiuesi Xh. Lloshi është shprehur se pikësimi i shqipes mbështetet në dy parime kryesore: parimi sintaksor dhe parimi i intonacionit.²³ Ai ka përshkruar dhe funksionin e tyre: “Shenjat e pikësimit shërbejnë për të ndarë pjesët e një shkrimi sipas kuptimit të lidhur me ndërtimin logjik, gramatikor, shprehës, dhe me intonacionin e shqiptimit të këtyre pjesëve. Një detyrë tjetër e shenjave të pikësimit është të bëjnë të qartë dallimin ndërmjet thënies të autorit dhe fjalëve të personazheve e të autorëve të tjerë që përmenden, ose shkurt, për të ndarë ligjëratat e zërave të ndryshëm në një tekst. Në raste të tjera më të posaçme shenjat e pikësimit shënojnë ndërprerjen e ligjërimit, mundësojnë të kapet ndërtimi ritmik i tekstit, të veçohen ndërhyrjet në shtjellimet e thënies.”²⁴

R. Memushaj thekson se shqipja, “sidomos në fillimet e saj, ka qenë ndikuar fuqishëm nga tradita italiane e pikësimit, që është edhe tradita më e vjetër e pikësimit në Europë”.²⁵ Por krahas ndikimit të italishtes dhe të frëngjishtes (sipas Xh. Lloshit)²⁶, për shkak të globalizmit, sot duhet pasur parasysh dhe ndikimi i traditës anglosaksone, prandaj, ashtu si dhe në gjuhë të tjera, natyrshëm dhe për shqipen shtrohet për diskutim funksioni

²¹ *Po aty*, f. 223.

²² Gj. Shkurtaç, *Si të shkruajmë shqip – Nga drejtshkrimi te shkrimet profesionale*, Botimet Toena, 2008, f. 227.

²³ Tomas S. Kane, *Si të shkruajmë shqip. Manual i Oksfordit për të shkruarin dhe retorikën i përshatur për shqipen nga Majlinda Nishku, Xhevat Lloshi*. Qendra për Arsimin Demokratik. Tiranë, 2010, f. 591.

²⁴ T. S. Kane, *Si të shkruajmë shqip ...*, vep. e cit., f. 588.

²⁵ R. Memushaj, *Shqipja standarde. Si ta flasim dhe ta shkruajmë*. Botimet Toena, Tiranë, 2008, f. 188.

²⁶ T. S. Kane, *Si të shkruajmë shqip ...*, vep. e cit., f. 590.

sintaksor e prozodik në raport me përdorimin informativ-tekstual të pikësimit. Siç thekson dhe L. Lala: “Vetëm duke e parë pikësimin jo vetëm në perspektivën sintaksore e prozodike, siç është bërë tradicionalisht, por në perspektivë komunikativo-tekstore mund të ndërtohen dinamikat e ndërhyrjes së shenjave të pikësimit në tekst dhe mund të dallohen përdorimet e pranueshme nga ato të papranueshme të shenjave”.²⁷

Është e natyrshme që ashtu si dhe në gjuhë të tjera, dhe për shqipen të shtrohet për diskutim funksioni sintaksor e prozodik në raport me përdorimin informativ-tekstual të pikësimit.

Pikësimi në gjuhën shqipe

Në gjuhën shqipe në përgjithësi kanë munguar studimet e natyrës historike, si dhe studimet e posaçme rreth pikësimit, qofshin monografi, qofshin disertacione (me sa kemi hulumtuar për këto të fundit), madje dhe shkrimet apo kumtesat rreth tij nuk e kalojnë numrin tetë²⁸, dhe këto të gjitha pas botimit të *Rregullave të pikësimit në gjuhën letrare shqipe*. Në përgjithësi tradita e pikësimit të një gjuhe përkon në kohë me traditën e saj shkrimore dhe për gjuhën shqipe janë dhënë në mënyrë të tërthortë apo të drejtpërdrejtë shënime për pikësimin dhe në tekste të ndryshme shkollore apo gramatika të gjuhës shqipe, si dhe në artikuj e kumtesa kryesisht me karakter sintaksor, të cilat mendojmë se kanë shërbyer si mbështetje për hartimin e *Rregullave të pikësimit në gjuhën letrare shqipe*. Botimi i parë i *Rregullave*, siç ka vënë në dukje dhe studiuesi S. Mansaku, është “... paraqitja e parë e përgjithësisht e plotë e rregullave të pikësimit në gjuhën

²⁷ L. Lala – D. Coviello, *Punteggiatura: norme, tendenze e complessità. I casi del punto e della virgola*. “Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Cultura” 9(1) 2017, f. 94.

²⁸ S. Mansaku, *Rregullat e pikësimit të gjuhës letrare shqipe (Projekt)*. “Gjuha jonë”, 1/1981, 2, 83–87; R. Memushaj, *Rreth pikësimit të disa ndërtimeve*. “Gjuha jonë”, 2/1982, 1, 71–78; E. Angoni, *Pikësimi i pasthirmave dhe i tingullimitimeve*. “Gjuha jonë”, 3/1983, 3, 27–36; R. Memushaj, *Pikësimi i ligjëratës së drejtë dhe i citimeve*. “Gjuha jonë”, 6/1986, 1, 60–68; A. Basha, *Disa mendime për rregullat e pikësimit*. “Gjuha jonë”, 6/1986, 3, 62–67; A. Shashai, *Çështje të drejtshkrimit dhe të përdorimit të shenjave të pikësimit në shkollën 8-vjeçare*. “Gjuha jonë”, 12/1992, 1–2, 50–56; M. Ymeri, *A janë subjektive shenjat e pikësimit? Në ç’gjinë duhet përdorur përemri lidhor në këto raste ...?* “Gjuha jonë”, 21/2001, 1–2, 85–87; M. Ymeri, *Shenjat e pikësimit dhe përkthimi*. “Seminari XX Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, Prishtinë”, Prishtinë, 2002, f. 481–490.

shqipe”. ... edhe në këtë trajtesë në mjaft raste u është lënë mundësi atyre që shkruajnë, që të zgjedhin e të përdorin këtë ose atë shenjë pikësimi në pajtim me qëllimin e komunikimit e me funksionin shprehës emocional të mjeteve gjuhësore të përdorura prej tyre.²⁹

Duke pasur parasysh kërkesën në vite për këtë botim, nevojën për ta ripunuar në bazë të vërejtjeve të ndryshme dhe për ta plotësuar, këto rregulla të pikësimit në gjuhën shqipe u ribotuan në vitin 2002³⁰ duke ndjekur të njëjtat parime si në botimin e parë. Në këtë ribotim është ruajtur ndarja dhe renditja e mëparshme sipas shenjave të pikësimit dhe një nga risitë e tij është shtimi i tri krerëve të rinj: *Pikësimi në shënimet në fundfaqe, Takimi i dy ose më shumë shenjave të pikësimit dhe radha e tyre dhe Shenjat tipografike*.

Bie në sy se lënda e botimit të dytë është më e sistemuar, me disa ndarje e nënndarje të reja që ndihmojnë përdoruesit për të gjetur më lehtë zgjidhjen për çështjen përkatëse. Përmirësime dhe saktësime të dukshme vihen re edhe në formulimet e rregullave të përdorimit të shenjave të pikësimit. Herë-herë ndeshen thjeshtime në mënyrën e formulimit të rregullave, por që e bëjnë më të kuptueshëm, sidomos për përdoruesin që nuk është specialist i gjuhës.³¹ Por ndonjëherë, për hir të qartësisë, formulimet janë shtjelluar më tej, gjë që e bën më të qartë përshkrimin e shenjës së pikësimit dhe të përdorimit të saj.³²

²⁹ S. Mansaku, *Rregullat e pikësimit të gjuhës letrare shqipe (Projekt)*. “Gjuha jonë”, 1/1981, 2, f. 83, 85.

³⁰ Ky variant i ripunuar dhe i plotësuar u krye nga Mariana Ymeri dhe Ludmila Buxheli nën drejtimin shkencor të prof. dr. Emil Lafes, në Institutin e Gjuhësisë dhe të Letërsisë.

³¹ P.sh. § 28 i botimit të parë është riformuluar me disa thjeshtime të vogla. Krahaso:

Botimi i parë: “Pikëpyetja, e vënë në kllapa, përdoret për të shprehur dyshimin, rezervën ndaj thënies së mëpërparme ose për të shprehur dyshimin për vërtetësinë a saktësinë e fjalës pranë së cilës shkruhet. Kjo ndodh sidomos kur referohen mendimet a fjalët e një tjetri ose kur citohet prej një vepre ndonjë copë, paragraf, periudhë, fjali a pjesë e tyre”.

Botimi i dytë: “Pikëpyetja vendoset në kllapa pas një fjalie apo fjale, zakonisht të një autori tjetër, për të shprehur ironi, mosbesim ose një dyshim ndaj thënies”.

³² Krahaso:

Botimi i parë: “Dy pikat paralajmërojnë fjalët që riprodhohen në ligjëratën e drejtë, ose numërimin, sqarimin a shpjegimin e diçkaje që është thënë në pjesën tjetër të fjalisë a të periudhës”.

Krahas thjeshtimit ose shtjellimit të rregullave, vihet re se janë shtuar shënime të reja³³ dhe disa prej shënimeve të botimit të parë kanë marrë statusin e rregullës duke dalë si paragrafë më vete³⁴.

Përveç shkrimeve të pakta në të cilat janë trajtuar rregullat e pikësimit, një vend të konsiderueshëm kanë zënë ato dhe në botime më të vona të karakterit praktik, konkretisht te: *Shqipja standarde. Si ta flasim dhe ta shkruajmë*, 2008, R. Memushaj; *Si të shkruajmë shqip – Nga drejtshkrimi te shkrimet profesionale*, 2008, Gj. Shkurtaj; *Si të shkruajmë shqip? Manual i Oksfordit për të shkruarin dhe retorikën i përshtatur për shqipen* nga Majlinda Nishku, Xhevat Lloshi, 2010 etj.

Terminologjia e pikësimit në gjuhën shqipe

Në shkrimin për terminologjinë gjuhësore që prej Rilindjes³⁵, Lirak Dodbiba thekson se terminologjia e vërtetë tek ne ka lindur me Rilindjen dhe sipas tij, gjurmët e para të terminologjisë së pikësimit vihen re që te botimi i *Dhiatës së re* në gegërisht dhe toskërisht nga K. Kristoforidhi në vitin 1869 me termat: *presë* (për presjen) apo *ndalë* (për pikën).

Ndërsa sipas studiuesve M. Genesin dhe G. Belluscio³⁶, deri në gramatikën e Sami Frashërit (1886) nuk kemi asnjë gjurmë të terminologjisë “autoktone” për shenjat e pikësimit. Kjo është në vazhden edhe të mungesës së terminologjisë së njësuar gjuhësore shqipe në përgjithësi, për të cilën shërbeu si bazë pikërisht po kjo gramatikë. Samiu në gramatikën e tij u kushtoi një paragraf të shkurtër disa shenjave të pikësimit, e konkretisht *presjes*, *pikë presjes*, *pikës*, *dy pikave*, *pyetësit* (pikëpyetjes), *çuditësit* (pikëçuditjes) dhe *pikave* (shumëpikëshit)³⁷, duke sjellë një kontribut ndonëse minimal, por të rëndësishëm. Nuk mund të

Botimi i dytë: “Dy pikat tregojnë një ndërprerje të tekstit dhe shërbejnë për të paralajmëruar fjalët që riprodhohen në ligjëratën e drejtë, një sqarim a shpjegim, një numërim gjymtyrësh homogjene, një argumentim të diçkaje që është thënë në pjesën tjetër të fjalisë a të periudhës”.

³³ Në § 1, në § 15 etj.

³⁴ § 42, § 43, § 47, § 51 etj.

³⁵ L. Dodbiba, *Zhvillimi i terminologjisë gjuhësore shqipe nga Rilindja deri sot*. “Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike”, Tiranë, 1965, f. 183–191.

³⁶ M. Genesin – G. Belluscio, *Sistemi interpuntivi nella “scripta” albanese*, “Storia della punteggiatura in Europa”, a cura di Bice Mortara Garavelli, Edizione: 2008, f. 559, 561.

³⁷ S. Frashëri, *Shkronjëto e gjuhës shqipe*, Vepra 5, përgatiti për shtyp Rexhep Ismajli. Prishtinë, 1979.

themi me siguri nëse kjo terminologji e pikësimit në gramatikën e Samiut vjen si përkthim i autorit apo si neologjizma të krijuar prej atij vetë, ndonëse më shumë mendojmë për këtë të dytën, duke pasur parasysh prirjen e theksuar të Samiut për të krijuar një terminologji shkencore me brumë autokton.

Kjo terminologji u stabilizua rreth viteve '60 të shekullit XX (me botimin e *Fjalorit të gjuhës shqipe*, Tiranë, 1954), por vetëm në vitin 1981 me botimin e *Rregullave të pikësimit në gjuhën letrare shqipe* u dhanë për herë të parë të përmbledhura rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe, botim që luajti një rol shumë të rëndësishëm edhe në njësimin e terminologjisë së pikësimit.

Shenjat e pikësimit

Sistemi i pikësimit që kemi sot nuk është krijuar nga një grup gjuhëtarësh apo dizajnerësh, por është formësuar gradualisht nga vetë shkrimtarët, shtypshkruesit dhe më vonë teknikët e përfshirë në biznesin e shtypshkrimit, të cilët gradualisht janë përpjekur të gjejnë mënyra për ta bërë leximin sa më efikas dhe të kuptueshëm, duke shtuar simbole në gjuhën e tyre.³⁸

Shenjat e pikësimit klasifikohen nga pikëpamja formale dhe funksionale dhe zakonisht, me termin 'shenja pikësimi' është nënkuptuar një bashkësi karakteresh joalfanumerike. Por sot, sipas mendimit të disa autorëve, nga pikëpamja funksionale, pikësimi mund të përfshijë dhe disa tipare të tjera grafike të tekstit, që përfshijnë ndryshimet e fontit, shkrimin me shkronjë të madhe, përdorimin e dhëmbëzimit dhe të hapësirave të tekstit etj., të cilat përdoren të gjitha për të njëjtat qëllime.³⁹

Mendojmë se edhe viza e pjerrët / duhet renditur me shenjat e tjera të pikësimit (ndonëse të *Rregullat e pikësimit* është përfshirë në kreun *Shenjat tipografike*) dhe duhet plotësuar me shpjegime për rastet e përdorimit.

Krahas shenjave të pikësimit, në këto rregulla është dhënë edhe kreu i shenjave tipografike, në të cilat janë përfshirë: yllthi, viza e pjerrët, shkronjat e pjerrëta dhe shkronjat e zeza. Mendojmë se shkronjat e pjerrëta

³⁸ A. Edward Krahn, *A New Paradigm for Punctuation*, University of Wisconsin Milwaukee, UWM Digital Commons, Theses and Dissertations, 5–1–2014, f. 33. <http://dc.uwm.edu/etd>

³⁹ Për më shumë, shih G. Nunberg, *The Linguistics of Punctuation*, Center for the Study of Language (CSLI), 1990, f. 17.

dhe të zeza nuk bëjnë pjesë te shenjat tipografike, sepse janë elemente që u mbivendosen njësive për t'i modifikuar ato.

Ndërkaq, mendime të ndryshme ka për statusin e shenjave diakritike, të cilat më shumë shërbejnë për të modifikuar shkronja të ndryshme dhe konsiderohen shpesh si pjesë e shkronjës (ö å è š ū)⁴⁰, si dhe për përfshirjen ose jo te shenjat tipografike dhe të elementeve të tjera të cilat ndeshen dhe me termin logografe dhe që janë thjesht paraqitje të njësive të ndryshme leksikore (p.sh. @ # \$ % &).

Gjendja e përdorimit dhe detyra

Sot, në kohën digjitale të shpërthimit të shkrimit nëpërmjet kompjuterëve personalë, telefonave inteligjentë, në kohën e lulëzimit të rrjeteve sociale, të forumeve në linjë etj., gjithkush është shkruar i një teksti të caktuar. Por sot jemi dhe në kohën kur shkruarit nuk i bën përshtypje nëse dërgon një mesazh pa pikësim, pa shkronja të mëdha, ashtu si dhe lexuesit kur e merr një mesazh të tillë. Nga ana tjetër kush do ta kishte parashikuar shpërthimin e përdorimit të shenjave të pikësimit në gjuhët programuese, në kërkimet në ueb dhe në adresat elektronike, duke bërë që funksioni i këtyre shenjave të mos jetë thjesht sintaksor apo prozodik?

Që në parathënien e *Rregullave të pikësimit*, 1981 theksohej se ai ishte maket dhe do t'i nënshtrohej një diskutimi të gjerë. Vetë autorët u shprehën se do të mirëprisnin çdo vërejtje e sugjerim, se “një kontribut të madh në plotësimin dhe përmirësimin e mëtejshëm të këtyre rregullave duhet të japin arsimtarët e gjuhës dhe të letërsisë, si dhe redaktorët letrarë të shtëpive botuese, të gazetave dhe revistave të ndryshme, të cilëve praktika e përditshme u sugjeron raste nga më të ndryshme të përdorimit të shenjave të pikësimit”.⁴¹

Në një botim të ri që duhet të bëhet për rregullat e pikësimit duhet të merren më shumë parasysh vërejtjet që kanë bërë disa studiues në periodikë gjuhësorë, duhen ndrequr gabime të ndryshme që mund të kenë shpëtuar në variantin e fundit, duhen bërë plotësime të tjera, duke pasur

⁴⁰ J. Lawler, University of Michigan, *Punctuation*, “The international encyclopedia of language and linguistics”, 2nd edition, Elsevier, 2006.

⁴¹ *Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe*, komisioni hartues: prof. Mahir Domi, prof. Menella Totoni (redaktor përgjegjës), bashk. shk. Nikoleta Cikuli, prof. Spiro Floqi, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 1981.

parasysh dhe ndikimin e mjeteve të teknologjisë informative në shkrimin e teksteve.

Është mirë që secila shenjë pikësimi të pajiset me një strukturë të ngjashme të dhënash, e cila mund të përbëhet nga: shpjegimi i shenjës përkatëse, paraqitja e saj grafike, rregullat e përdorimit dhe raste tipike të mospërdorimit të shenjës, përdorimi apo jo i hapësirës para ose pas kësaj shenje, përdorimi i shkronjës së madhe ose të vogël pas shenjës përkatëse, si dhe raporti i saj me shenja të tjera pikësimi.⁴²

E rëndësishme do të ishte që më parë të krijohej një situatë e qartë për gjendjen e përdorimit të pikësimit në gjuhën shqipe sipas të tri boshteve të lartpërmendura: diastratik, diafazik dhe diamezik. Kjo hapje ndaj varieteteve të ndryshme tekstuale bashkëkohore lejon vëzhgimin e mënyrës se si përdoret pikësimi në tipa të ndryshëm tekstesh, nga përdorues të ndryshëm në vende të ndryshme; vëzhgimin e asaj se çfarë ndodh gjatë kalimit nga gjuha e folur në gjuhën e shkruar dhe anasjelltas, se ç'po ndodh sot kur në të ashtuquajturën gjuhë 'të çastit' të SMS-ve apo të komenteve po mungojnë shumë nga tiparet dalluese të gjuhës së shkruar, përfshirë dhe shenjat e pikësimit.

Mendojmë se një çështje e rëndësishme do të ishte që të studiohej shkalla e përvetësimit të rregullave të përdorimit të pikësimit në moshën shkollore, duke pasur parasysh operacionet mendore që qëndrojnë pas përdorimit të shenjave të pikësimit, dhe një sërë çështjesh si më poshtë, që mund ta bënin më efikase mësimdhënien e tyre në shkollë:

- Si i përdorin fëmijët shenjat e pikësimit?
- Si jepen këto rregulla në tekste shkollore?
- Rregullat e cilave shenja përvetësohen më shpejt dhe cilat përbëjnë pikat e tyre të vështira?
- A është didaktika tradicionale në harmoni me procesin natyral të përvetësimit të pikësimit? etj.

Nuk mjafton të bëhet një kuadër historik i evolucionit të sistemit të pikësimit, as thjesht të përshkruhen funksionet e pikësimit, por, krahas studimeve teorike, nisur nga tekste reale dhe nga matje që duhen kryer në shkollat tona, duhet të përvijohen konturet e një didaktike të re të pikësimit që respekton evolucionin e kompetencave gjuhësore të përdoruesit.

⁴² Për më shumë propozime konkrete, shih: Adelina Çerpja, *Udhëzues të pikësimit në gjuhën shqipe*. "Studime filologjike", Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 2012, 1–2, Tiranë, f. 197–208.

Dy botimet e rregullave të pikësimit në gjuhën shqipe kanë luajtur një rol të rëndësishëm në përdorimin e njësuar të shenjave të pikësimit në tekstet e shkruara të të gjitha gjinive dhe llojeve. Por, ashtu si ndodh rëndom dhe për vepra të tjera, me kalimin e viteve lind natyrshëm nevoja për përpunim e plotësim, e krahas kësaj nuk mund të mohojmë dhe ndikimin e teknologjisë informative në publikimin e teksteve, faktorë këta që e bëjnë të domosdoshëm një udhëzues të ri për pikësimin në gjuhën shqipe, madje duke e zgjeruar në një udhëzues të stilit për shkrimin e shqipes. Mendojmë se është i rëndësishëm këndvështrimi nga duhet të nisemi për formulimin e rregullave: A duhet parë pikësimi në këndvështrimin thjesht ritmik e intonativ dhe sintaksor? Apo duhet pasur parasysh prirja bashkëkohore për një rregullsi të drejtuar nga ligje të karakterit tekstual?

BIBLIOGRAFI

- Altman, R., *Absent Voices: The Story of Writing Systems in the West*. Published by Oak Knoll Pr. 2004, f. 23.
- Ballerio, S., *Manuale di scrittura. Metodi e strumenti per una comunicazione efficace ed efficiente*, FrancoAngeli, 2009, f. 167–168.
- Beltramo, M., Nesci, M. T., *Dizionario di stile e scrittura. La lingua italiana in pratica*, Zanichelli, 2011.
- Chiantera, A., *Teoria e didattica della punteggiatura moderna*, f. 2. “Atti Giscel”, curati da C. Lavinio, “Educazione linguistica e educazione letteraria”, F. Angeli, 2005.
- Cignetti, L. (2011), *Punteggiatura*,
[http://www.treccani.it/enciclopedia/punteggiatura_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/punteggiatura_(Enciclopedia-dell'Italiano)/)
- Çerpja, A., *Udhëzues të pikësimit në gjuhën shqipe*. “Studime filologjike”, Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 2012, 1–2, Tiranë, f. 197–208.
- Dodbiba, L., *Zhvillimi i terminologjisë gjuhësore shqipe nga Rilindja deri sot*. “Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike”, Tiranë, 1965, f. 183–191.
- Garvelli, B. M., *Prontuario di punteggiatura*, Editori Laterza, 2003, f. 124.

- Genesin, M. – Belluscio, G., *Sistemi interpuntivi nella "scripta" albenese*. "Storia della punteggiatura in Europa", a cura di Bice Mortara Garavelli, Edizione: 2008, f. 557–570.
- Gerardot, J. M., *A history of punctuation*. Quest Club, Fort Wayne, Indiana on February 28, 2014, f. 3, http://www.fwquestclub.com/home_files/Page517.htm
- Hamilton, E. A., *Newsletter Design: A Step-by-Step Guide to Creative Publications*, 1996, f. 50.
- Krahn, A. E., *A New Paradigm for Punctuation*, University of Wisconsin Milwaukee, UWM Digital Commons, Theses and Dissertations, 5–1–2014, f. III. <http://dc.uwm.edu/etd>
- Lala, L. – Coviello, D., *Punteggiatura: norme, tendenze e complessità. I casi del punto e della virgola*. "Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Cultura" 9(1) 2017, f. 94.
- Lawler, J., *Punctuation*, "The international encyclopedia of language and linguistics", 2nd edition, Elsevier, 2006.
- Mancaku, S., *Rregullat e pikësimit të gjuhës letrare shqipe (Projekt)*. "Gjuha jonë", 1981, 2, f. 83–87.
- Memushaj, R., *Pikësimi i ligjëratës së drejtë dhe i citimeve*. "Gjuha jonë", 1986, 1, f. 60–68.
- Memushaj, R., *Rregullat e pikësimit të gjuhës letrare shqipe (Projekt)*. "Studime filologjike", 1981, 4, f. 219–229.
- Nunberg, G., *The Linguistics of Punctuation*, Center for the Study of Language (CSLI), 1990, f. 17.
- Pecorari, F. – Stojmenova, R., *Per una teoria della punteggiatura: la punteggiatura tra comunicazione, sintassi e prozodia*, "Bollettino della Società di Linguistica Italiana", XXXVII / 2017, 1, f. 67.
- Prellezo M. José – García M. Jesús, *Invito alla ricerca, Metodologia e tecniche del lavoro scientifico*, Las - Roma, 2007.
- Ramat, P. *Storia dell'uso della punteggiatura italiana – dalle origini ai nostri giorni*. "Bollettino della Società di Linguistica Italiana" XXXVII/2017, 1, f. 75.
- Rregullat e drejtshkrimit të shqipes (Projekt)*, komisioni hartues: Androkli Kostallari, Eqrem Çabej, Mahir Domi, Emil Lafe (asistent),

Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
Tiranë, 1967, 214 f.

Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe, komisioni hartues: prof. Mahir Domi, prof. Menella Totoni (redaktor përgjegjës), bashk. shk. Nikoleta Cikuli, prof. Spiro Floqi, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 1981.

Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe, komisioni hartues: prof. Mahir Domi, prof. Menella Totoni (redaktor përgjegjës), bashk. shk. Nikoleta Cikuli, prof. Spiro Floqi, ripunuar dhe plotësuar nga: dr. Mariana Ymeri, dr. Ludmila Buxheli, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2002.

Salmon, V., *The Study of Language in 17th-century England*. In: “Studies in the history of the language sciences” 17. John Beniamins publishing company, f. 47–48.

Serafini, F., *Questo è il punto. Istruzioni per l'uso della punteggiatura*, Editori Laterza, 2014, f. 12–17.

Ymeri, M., *A janë subjektive shenjat e pikësimit?*. “Gjuha jonë”, 2001, 1–2, f. 85–87.

